

ВИХОВАННЯ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ: ЖИТТЄВО ВАЖЛИВІ ЦІННОСТІ ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (аналітичний огляд)



Автор-упорядник:

Агалець І. О., кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Проаналізовано відображення актуальних наукових публікацій за темою «Виховання зростаючої особистості: життєво важливі цінності дітей та учнівської молоді», що увійшли до «Аналітичного вісника у сфері освіти й науки» (Вип. 14, 2021 р.). Зазначено, що духовно-моральний розвиток зростаючого покоління є одним із завдань, які належать до національних державних інтересів України. Висвітлено результати дослідної діяльності науковців підвідомчих інституцій НАПН України тощо, спрямовані на розв'язання завдань психолого-педагогічного супроводу й підтримки зростаючої особистості в процесі духовного розвитку. Звернуто увагу, що виховання життєво важливих моральних цінностей зростаючої особистості сучасна психолого-педагогічна наука розглядає як цілеспрямований процес оволодіння моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Головною метою такого виховання є становлення морально стійкої, цілісної особистості. Обґрунтовано необхідність удосконалення взаємодії закладів освіти і сім'ї як системи психолого-педагогічної діяльності, що ґрунтуються на партнерстві й взаємовідповідальності.

Обстоюється позиція про те, що розв'язання широкого кола завдань психолого-педагогічного супроводу й підтримки, пов'язаних із вихованням життєво важливих моральних цінностей у дітей та учнівської молоді, потребує зміни змістових орієнтирів освітнього процесу – перегляду ціннісних суспільних орієнтацій, розроблення нових підходів та умов, необхідних для духовного зростання особистості, гідної самореалізації та самоствердження впродовж життя.

Ключові слова: життєво важливі цінності, виховання, становлення особистості, духовна цінність, Я-духовне, духовно-моральне виховання, освітній процес.

Духовність – надзвичайна проблема сучасності людини. Імператив духовності існує давно, а відповідь на нього нам належить шукати нині; конкретніше шукати ефективні шляхи свідомого і вільного сходження особистості до вищих духовних цінностей.
(І. Д. Бех)

Проблема виховання життєво важливих моральних цінностей є одним з найважливіших завдань підтримки зростаючої особистості. Особливо гостро вона постає в сучасному українському суспільстві, яке намагається долати окремі кризові явища політичного, економічного та соціального характеру.

Сучасна психолого-педагогічна наука розглядає виховання життєво важливих моральних цінностей як цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Головною метою такого виховання є становлення морально стійкої, цілісної особистості.

За висновками знаного фахівця психолого-педагогічної проблематики виховання молоді О. Сухомлинської, «нині українське суспільство перебуває в процесі появи і реалізації нових ідей з більш -менш чітким уявленням про минуле і майже невизначеним майбутнім. Неабияке місце тут належить проблемам духовності – і в культурологічно-антропологічному, і в релігійному, і в педагогічному сенсі. Все це свідчить про доцільність розгляду феномену духовності як якості особистості і як частини чи навіть сутності виховного процесу у сьогоdnішньому проблемному полі педагогічної науки та освітньо-виховних реалій» [27, с. 288].

Духовно-моральний розвиток зростаючого покоління – є одним із таких завдань, що належать до національних інтересів нашої держави, бо саме воно є вирішальним фактором її існування. На важливості звернення до духовно-морального досвіду народу наголошено в державних програмах «Освіта (Україна ХХІ століття)» «Діти України», Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, Концепції сучасного українського виховання, Національній доктрині розвитку освіти, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян тощо.

Про необхідність розв'язання цього важливого завдання неодноразово зазначав Президент Національної академії педагогічних наук України В. Кремень, наголошуючи, що світ людини – це по суті світ цінностей, які мають основоположний характер для буття людини. «Цінності визначають духовну ситуацію, в якій перебуває людство на кожному конкретному етапі своєї еволюції. Переоцінка цінностей докорінним чином змінює духовні основи людського існування і може спричинити духовну кризу. У контексті сьогоdnення, у якому як ніколи актуалізується проблема цінностей, важливо виокремити базові цінності, що складають стержень людського в людині. Переважно це цінності духовного рівня» [23, с. 9].

Розмірковуючи над проблемою виховання життєво важливих цінностей зростаючої особистості, український психолог Е. Помиткін звертає увагу наукової спільноти на потребу у зміні змістових орієнтирів освітнього процесу, що вже назріла. На думку вченого, «духовне відродження держави потребує переорієнтації освітнього процесу на духовний розвиток особистості» [24, с. 182; 26].

Посилаючись на сучасний погляд і досвід українських науковців, звернемо увагу на той факт, що навчити зростаючу особистість взаємодіяти на основі життєво важливих цінностей у гармонії з собою, іншими людьми та світом навколо себе є стратегією виховної політики батьків й закладів освіти. Цілком очевидно, що останні завжди були, є і будуть тими освітніми осередками, які відповідають не тільки за процес навчання, а й за становлення зростаючої особистості, формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, збереження та розвитку духовно-моральних цінностей українського народу, де впровадження освітніх предметів і дисциплін духовно-морального спрямування як основи виховання зростаючої особистості. Саме виховання робить зростаючу людину людиною, сприяє формуванню як цілісної, духовно-культурної освіченої особистості, так і забезпечує формування системи духовної безпеки.

Провідним для нашого дослідження обрано вираз-аксіому, згідно з яким «навчання має бути таким, що виховує, а виховання – таким, що навчає». Такий освітньо-виховний підхід базуватиметься на засадах гуманізму й демократизму та сприятиме створенню умов для особистісного розвитку й подальшої самореалізації зростаючої особистості.

Роль батьків, родинного кола, педагогів і практичних психологів у формуванні ціннісно-орієнтованої, духовно-моральної особистості виступає на перший план, особливо зважаючи на те, що суспільству довелося прийняти виклик світової пандемії Covid-19, яка зумовила нові реалії життєдіяльності, за яких змінився звичний порядок життєдіяльності кожної людини.

На жаль, сьогодення характеризується дефіцитом особистісних духовно-моральних цінностей, що, на наш погляд, спричинені неможливістю задовольнити природні потреби зростаючої особистості у спілкуванні, увазі, гідності, підтримці, любові, справедливості тощо. Ці потреби намагаються задовольнити засоби масової інформації. Існує наукова думка про те, що Інформаційна Епоха – це попередній етап переходу людства до Епохи Духовності [25].

У цьому контексті є актуальним вислів фахівця з психології Е. Помиткіна, який справедливо зазначив: «Щоб не втратити людяність, нам необхідні стійкі життєві орієнтири на вищі соціальні здобутки, якими є духовні ідеали, цінності та смисли. Саме тому сучасна психологічна наука має здійснювати супровід особистості у світ духовності, підтримувати її у процесі духовного розвитку, сприяти створенню в суспільстві умов, необхідних для духовного зростання людини» [25, с. 4].

Таким чином, порушена проблема нині набуває особливої ваги та є актуальною, оскільки переглядаються ціннісні суспільні орієнтації, розробляються нові підходи та умови до виховання зростаючої особистості.

Розроблення окресленої проблеми ґрунтуються на положеннях філософського вчення про цінності О. Дробицького, А. Здравомислова, М. Каган, П. Матвеева. Окремі аспекти сучасних концепцій щодо виховання особистості віднайшли відображення у вітчизняних наукових працях І. Беха, А. Бойко, В. Кременя, А. Кузьмінського, А. Макаренка, В. Омеляненка, Н. Побірченко та ін. Психологічні основи формування духовно-моральних цінностей зростаючої особистості також висвітлено в працях І. Беха, М. Боришевського, В. Москальця, В. Ядова. Виховання у дітей духовно-моральних цінностей українського народу розкрито в працях О. Вишневського, В. Оржеховської, Л. Повалій, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської. Розвитку духовності особистості присвячено праці І. Беха, М. Боришевського, Л. Виготського, К. Журби, І. Зязюна, М. Савчина, Е. Помиткіна та інших авторів.

Аналіз сучасних наукових джерел із зазначеної проблеми свідчить про те, що перед науковцями, практичними психологами і педагогами стоїть завдання розв'язання низки завдань з сучасних тенденцій формування, розвитку й удосконалення різних життєво важливих цінностей зростаючої особистості з урахуванням вікових особливостей її розвитку.

За переконанням відомого вченого сучасності І. Беха, «пошук ефективних шляхів долучення зростаючої особистості до вищих духовних цінностей виправдано пов'язується з удосконаленням змісту, форм та методів цього процесу. На даний час ми маємо варіації цих виховних складових. У змісті можуть використовуватися різні способи його трансляції: від загальних положень до конкретних суджень чи навпаки. У методах може переважати тенденція до виховного діалогу чи монологу, апеляція до сприймання чи свідомості й самосвідомості вихованця. У формах практикуються індивідуальний чи груповий підходи. Якраз на основі означених варіацій створюються відповідні виховні концепції, які претендують на масове використання у виховній практиці» [11, с. 223].

У цьому сенсі не втрачають ваги і настанови видатного педагога сучасності В. Сухомлинського [28.], які є пересторогою того, що доля десятків, сотень людських життів у руках педагога, ефективність його роботи залежить від педагогічного впливу на особистість, від того, наскільки спрямованим у бік духовної сфери школярів буде освітній простір усього закладу освіти [29].

На думку української вченої Н. Дічек, «поява і розвиток новітніх технологій породжує нове світобачення і світорозуміння, а також протиріччя між новими реаліями існування людства й усталеними формами і способами ставлення до світу. Водночас зміну парадигм (класичного образу науки на некласичний, а далі – на постнекласичний) не слід розуміти спрощено, як повне зникнення попередніх уявлень і методологічних установок попереднього етапу. Між ними існує спадкоємність, яка рухається так званім герменевтичним колом пізнання» [14, с. 75].

Узагальнюючи сутність підходів та думок наукової спільноти, доходимо висновку, що теоретико-методичні засади виховання життєво важливих цінностей зростаючої особистості: дітей та учнівської молоді в Україні залишаються недостатньо дослідженою проблемою та потребують розв'язання багатьох завдань психолого-педагогічного супроводу й підтримки. Сформовані, розвинуті й удосконалені життєво важливі цінності створять передумови для зростаючої особистості, гідної самореалізації та самоствердження впродовж життя.

Метою аналітичного огляду є спроба аналізу наукових ідей і поглядів науковців, які висвітлено у фаховій літературі з питань виховання моральних цінностей дітей та учнівської молоді як поступального процесу свідомого оволодіння гуманістичними моральними цінностями.

Проблемі виховання зростаючої особистості, формування в неї життєво важливих цінностей присвячено низку наукових праць відомого науковця сучасності І. Беха.

Так, у статті «Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі» [4] розкривається динаміка категорії «дух» у контексті проблем виховання зростаючої особистості. У цьому плані методика має справу з конструктами «духовність» і «Я-духовне».

Вченим обумовлено позицію, що передбачає організацію виховання у дітей та підлітків вищих духовних цінностей з урахуванням широкої соціальної ситуації, за якої відбуватиметься цей процес, зокрема: суспільні погляди на цінності, глибину їх осягнення і відповідне ставлення до них. Зазначено, що процес духовно-морального виховання зростаючої особистості має здійснюватися в контексті світоглядних утворень, таких як «світ людей» і «світ речей». При цьому наголошується, що традиційний виховний підхід теж не дистанціюється від них. Також автор зауважує, що кінцевою метою виховного процесу має бути духовно розвинена особистість.

Обстоюється позиція, що кожен вихованець мусить стати суб'єктом власної духовної «Я-системи», використовуючи її у регуляції своєї поведінки, діяльності, спілкуванні. Досягти цієї кінцевої мети, як вважає вчений, можна в організованому Я-центрованому розвивальному вихованні, що ґрунтується на етичній свідомості та етичній рефлексії учасників процесу. Проаналізовано два типи суб'єкт-суб'єктних відносин, які, на думку автора, необхідно однаковою мірою утверджувати в процесі сходження підростаючої особистості до духовних цінностей. Запропоновано психологічні засоби підвищення стійкості духовної Я-системи.

На основі результатів наукового пошуку визначено, що надзвичайно важливою умовою сходження підростаючої особистості до вищих духовних цінностей є забезпечення їх стійкості у духовній Я-системі вихованця, запобігання їх девальвації чи взагалі зникненню з її внутрішнього особистісного досвіду.

Дослідником висловлено думку, що в даній сфері ще багато науково незвіданого.

Іншу працю цього ж автора [8] присвячено розкриттю змісту виховної компонентно-процесуальної моделі свідомого привласнення зростаючою особистістю духовних цінностей, яку створено на основі визначення процесу гуманістичного виховання за його цілями та способами реалізації.

У дослідженні розглянуто сутність і закономірності розгортання когнітивного й емоційно-ціннісного компонентів як вирішальних у породженні емоції бажання в оволодінні певною об'єктивною духовною цінністю. Вчений наголошує на необхідності долучення до цього процесу довільного імпульсу та пропонує техніку його виклику. Надається характеристика поведінково-практичного та самоціннісного компонентів, метою яких є реалізація засвоєної духовної цінності у чомусь конкретному та оцінювання його суб'єктом самого себе.

За висновками автора, пропонована виховна модель сприяє усвідомленню зростаючою особистістю мети бажання, яке не пов'язане з її нижчою природою, а є таким, що наближає до високої духовності. Вихованець, проходячи через низку позитивних переживань, повинен розуміти, що він є духовною сутністю, яку має цінувати. У дослідженні вперше розкрито умови, за яких вихованець прямуватиме до духовності та не зазнаватиме відкритого зовнішнього тиску.

На думку вченого, його шлях до цієї мети відзначатиметься відносною душевною злагодою і несуперечливістю, окрім того, такий внутрішній стан вихованця аж ніяк не гальмуватиме переконання, що дійсні цінності – це певні труднощі, які йому слід подолати.

У наступній публікації І. Беха «Духовне становлення особистості: сучасні виховні реалії» [3] розкривається суперечність між реальною соціальною дійсністю та тими загальноприйнятими нормами і вимогами, які визначають суспільну перспективу особистості.

На думку автора, у цих умовах основним рушієм гармонізації означеної суперечності має виступити науково доцільний виховний процес, який безпосередньо спрямований на багату за змістом ціннісну сферу особистості, коли різного роду життєві ситуації потребують від зростаючої особистості багатопланової й високомотивованої поведінки. Такої за сенсом, щоб інша особистість не відчувала будь-якого морального приниження, а навпаки, оптимізувала б усю її духовну сферу.

Вчений наголошує на явищі двоєдиної (продуктивної і деструктивної) динаміки у духовно-моральному русі зростаючої особистості. Звернуто увагу на те, що моменти особистісного зростання можуть чергуватися з різного роду гальмівними факторами, а можливо, й з вираженими відступами у загальному спрямуванні особистості до ціннісних вершин, що мають втілюватися у щоденному житті. У такому різновекторному поступі важливим видається готовність особистості, яка зростає, до об'єктивного самооцінювання своїх духовно-моральних надбань. У цьому зв'язку виокремлюються високодуховні, посередні й примітивні групи осіб, з якими має справу практичний педагог. На

допомогу йому приходять знання про альтернативні етичні поняття, на базі яких формується виховний процес як система відповідних духовно-моральних завдань. Засобом їх успішного розв'язання стають уміння педагога переконувати своїх вихованців. Мовленнєвий вплив набуватиме цієї функції, якщо педагог вмітиме налаштовувати до себе вихованців, відкривати у них процес усвідомлення певного етичного змісту та викликати у підопічних процес хвилювання. Разом з тим розкривається також процес означених умінь.

Автором публікації сформульовано висновок: з урахуванням деструктивної дії соціальних факторів оптимальним способом підтримки духовного образу Я виявиться керований перебіг життєвих ситуацій певної особи. Апеляція ж до випадковості власного гуманістично орієнтованого існування та самореалізації виявляється непродуктивною, зважаючи при цьому на тип темпераменту й відкритості чи замкнутості до навколишнього світу.

Таким чином, на часі серйозна оптимізація методичних напрацювань сучасного процесу виховання, що пов'язується з розгорнутим психологічним супроводом виховної дії, створення їх системи як внутрішньої (сутнісної) основи конкретних методів, об'єднаних єдиною ідеєю гуманістичної спрямованості особистості [3].

Разом із зазначеними працями у науковому доробку автора висвітлено низку найважливіших питань виховання, об'єднаних у монографії «Особистість на шляху до духовних цінностей» [11]. У зв'язку із вагомим розглянутих питань варто більш детально зупинитися на аналізі основних аспектів цієї роботи.

Представлена наукова праця І. Беґа присвячена актуальній проблемі формування та розвитку життєво важливих цінностей як духовних орієнтирів зростаючої особистості. Монографію структуровано передмовою, шістьма розділами, післямовою та літературою.

У передмові до монографії автором аргументовано підхід і використані матеріали, що відповідають на виклики, які сучасне суспільство адресує освіті в час серйозних соціально-економічних трансформацій. Зокрема, обґрунтовано актуальну проблему формування духовних орієнтирів зростаючої особистості, що мають охопити освітній процес на всіх його вікових етапах, та ролі педагога як організатора відносин паритетності – головних у цьому процесі.

У розділі «На підступах до Я-духовного особистості» розглянуто сенс цінностей у духовній сфері особистості, концептуальну модель Я-центрованості у вихованні та духовному розвитку особистості, представлено концепцію «Я-центрованого духовно розвивального виховання: парадигмальні ознаки», що реалізує ціннісно-породжувальну функцію виховного процесу.

У розділі «Духовність особистості у діяльнісних пріоритетах» представлено виховну гуманістичну парадигму в освітній практиці, схарактеризовано зростаючу особистість у світі духовності, де розкрито глибинні психологічні чинники свідомого оволодіння зростаючою особистістю духовними цінностями та окреслено низку пріоритетів сучасного виховання; сформульовано приписи духовності для діяльності вихователя і сприйняття вихованця; викладено думки

психолога щодо двох світоглядів – світського і релігійного в історичному контексті, у їх шляхах – паралельних і незалежних.

Предметом змістового наповнення розділу «Духовна цінність особистості у процесуальному вимірі» є наведена компонентно-процесуальна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей, реалізація якої передбачає свідоме привласнення вихованцем певної духовної цінності, де при цьому запропоновано процесуальні компоненти, визначено й обґрунтовано їх специфіку, наведено приблизні вчинкові показники гуманістичної спрямованості особистості.

Зазначено, що запропонована виховна модель сприяє усвідомленню зростаючою особистістю мети бажання, яке не пов'язане з її нижчою природою, а є таким, що наближає до високої духовності. Обумовлено, що, проходячи через низку приємних переживань, вихованець повинен розуміти, що він є духовною сутністю, яку має позитивно цінувати.

У дослідженні вперше визначено й розкрито умови, за яких вихованець прямуватиме до духовності, не зазнаючи відкритого зовнішнього тиску. Схарактеризовано й наведено механізм довільної спонуки в оволодінні вихованцем духовною цінністю.

Автором звернуто увагу на проблему формування у вихованця первинного прагнення спрямувати власне Я до самого себе (процес особистісної самосвідомості), розглянуто внутрішню структуру емпатійно-мотивованого вчинку. Акцентовано також увагу на віковому обмеженні рівня складності ціннісного діяння зростаючої особистості й розкрито її сутність, введено поняття «ціннісне діяння», дано визначення гуманістично спрямованого розвивального виховання.

Зміст розділу «Виховання особистості у практичних побудовах» присвячено з'ясуванню ролі соціального виховання: від витоків до сучасного осягнення; схарактеризовано інноваційну виховну технологію як систему теоретично обґрунтованих й підтверджених практикою способів, прийомів, процедур розгортання гуманістично спрямованого змісту та організаційно доцільних умов виховної діяльності, які забезпечують підвищення рівня духовно-моральної вихованості особистості як суб'єкта відповідних цінностей, проранжовано її сутнісні показники та обґрунтовано продуктивність.

Науковцем стверджується, що виховна технологія забезпечує, з одного боку, аксіологічний тип виховання, а з другого – виховання розвивальне. Крім того, розглянуто ефективність рефлексивно-експліцитного методу у вихованні особистості та методу виховання особистості – одухотворення. Зосереджено увагу на особливостях становлення особистості підлітка в умовах соціальної нестабільності, умовах життя і виховання дитини.

Наукову спадщину педагогів-просвітників у практиці виховання І. Бехом представлено в розділі «Українські педагоги-просвітники у часі перемін» підрозділами «Громадянськість особистості у смисло-ціннісній інтерпретації В. Сухомлинського», «Моральна пропедевтика В. Сухомлинського у творах для

дітей», «Особистість дитини-дошкільника у творчості В. Сухомлинського», «Науковий універсалізм академіка І. Зязюна (виступ на конференції)».

Особливе місце у монографії займає розділ «Патріотично-громадська іпостась особистості», який присвячено багатоплановій проблемі патріотизму в сучасному науковому осмисленні, де сформульовано авторське визначення почуття-цінність «патріотизм» й низку положень, на яких має організовуватись процес виховання патріотизму; визначено, обґрунтовано та схарактеризовано провідні методологічні підходи до вивчення патріотичного виховання як педагогічного процесу, поряд із загальнопедагогічними принципами сучасного процесу патріотичного виховання виокремлено специфічні принципи використання інформаційно-комунікаційних технологій у патріотичному вихованні дітей та учнівської молоді; схарактеризовано головну мету педагога, що полягає у забезпеченні переходу від бажання вихованцем патріотизму як цінності до патріотичного діяння, та запропоновано низку наукових позицій, на які повинен орієнтуватися педагог у роботі з національно-патріотичного виховання молоді; сформульовано приписи, на які має організовуватись процес виховання патріотизму; розглянуто державницьке виховання як суспільно-освітній пріоритет; окреслено ключові позиції громадянського виховання, розкрито кардинальну особливість патріотичного і громадянського виховання, наведено складові заходів щодо реалізації національно-патріотичного й громадянського виховання та соціально-морального підґрунтя.

У післямові автор доходить висновку, яким передбачено перегляд усталеної психолого-педагогічної підтримки, що має бути більш диференційованою, інтенсивнішою, цілеспрямованішою; докорінну зміну процесу виховання, де зростаюча особистість оволодіватиме смислами життя та розв'язання актуальних проблем особистісного, культурного, духовно-морального самовизначення на основі ідей гуманізму.

Видання містить літературу українських і зарубіжних авторів.

На нашу думку, висока актуальність цієї праці визначається тим, що висвітлені у монографії результати дослідження можуть бути використані закладами освіти різного типу в ході здійснення освітнього процесу.

В іншій праці І. Бега «Особистість на виховній шкалі духовності» розглянуто суттєві зміни особистості під кутом зору психосимптомів, що характеризують продуктивне її ставлення [10].

Вчений зазначає, що на шляху духовного вдосконалення особистість неодмінно стикатиметься з більш чи менш серйозними перепонами. Наголошено на внутрішніх зіткненнях, які втілюються у сумніви щодо необхідності духовного самовдосконалення. Подібні внутрішні суперечності потребують формування особливого ціннісно-орієнтованого мислення особистості.

На основі наукового пошуку розкрито механізм трансформації піклувального мислення у адекватні вчинки суспільно значущої спрямованості. Наведено типологію таких вчинків. Зауважено, що при наведених вчинкових ситуаціях аналізується поведінка вихованців з різним ступенем духовно-морального розвитку. Запропоновано рекомендації щодо технології зняття неприязні у

міжособистісних відносинах вихованців, що означає відповідну психологічну корекцію конкретного вихованця, який виходить за загальні емоційно привабливі межі групи. У зв'язку з цим розглянуто п'ять психолого-виховних процедур, які оптимізують перебіг особистісних взаємин вихованців та їхніх вчинків.

У дослідженні вперше розкрито проблему співвідношення самоствавлення і ставлення до інших у внутрішньому змісті Я-образу вихованця.

Сформульовано висновки: розкриті аспекти не лише специфіки гуманістично орієнтованого виховання, а й ще недостатньо вивчені закономірності функціонування зростаючої особистості у різних формах суб'єкт-суб'єктної взаємодії уможливають істотне удосконалення існуючих виховних методик; лише наукові пошуки і відповідні напрацювання мають право наближення до виховної практики, у яких закладено можливість її оновлення; конкретний спосіб оновлення виховного процесу в рамках певних наукових уявлень – це вже виражено творча дія практикуючого педагога, який сповна враховує як специфіку ситуації розвитку зростаючої особистості, так і її індивідуальну траєкторію поведінки у цьому процесі [10].

Разом із наведеними працями у науковому доробку вченого розглянуто інші питання зазначеної проблеми, серед них: зростаюча особистість у просторі духовності [6], зростаюча особистість як суб'єкт духовних цінностей [7], соціальне виховання: від витоків до сучасного контексту [13], духовна міць вчинку особистості [1], особистість у духовно стверджувальному дискурсі [12], духовна особистість у контексті освітніх викликів [2], компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей [9], життя особистості у смислоціннісному поступі [5].

Активні та інтерактивні форми і методи виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи в позакласній діяльності розглянуто у статті К. Журби [15].

Вченою зазначено, що виховання смисложиттєвих цінностей у школярів є важливим напрямом підготовки дітей до особистісної реалізації в життєдіяльності. Схарактеризовано позакласну роботу як діяльність, в яку закладено можливості з виховання смисложиттєвих цінностей зростаючої особистості. У публікації авторкою розкрито низку форм позакласної роботи, а саме: виховні години, етична бесіда, сократівська бесіда, дискусії й міні дискусії, сюжетно-рольові та ділові ігри, що в свою чергу становлять методику їх підготовки та проведення.

Стверджується, що організація та проведення інтерактивних форм роботи поєднує життєві компетенції, смислотворчість, свободу вибору та рефлексію.

Доведено, що активні форми і методи використовуються з метою активізації виховної діяльності, а інтерактивні – базуються на суб'єкт-суб'єктній взаємодії всіх учасників процесу виховання та мають як пізнавальну, так і соціальну спрямованість.

Наступна наукова праця К. Журби висвітлює питання застосування особистісно орієнтованого підходу до виховання смисложиттєвих цінностей у дітей підліткового віку [18]. Наголошено, що особистісно орієнтований підхід

обумовлюється цінностями, які забезпечують право зростаючої особистості на вибір тих чи інших смисложиттєвих цінностей, вироблення власної ціннісної позиції та поведінки.

Вчена зазначає, що важливим аспектом використання цього підходу є відмова від моралізаторства, формалізму й схематизму у вихованні смисложиттєвих цінностей у дітей підліткового віку. Схарактеризовано умови ефективного застосування особистісно орієнтованого підходу: створення відповідного виховного середовища, використання різноманітних форм і методів індивідуальної роботи з дітьми (психолого-педагогічний супровід, індивідуальні бесіди, консультації, педагогічне спостереження, робота над проектом, підготовка до виховних заходів, конкурсів), самовиховання тощо. Підтверджено ефективність використання різних видів рефлексії (регулятивна, визначальна, синтезувальна, створювальна), рефлексивно-експліцитного методу І. Беха та суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Авторкою доведено, що зазначений підхід відображає закономірності розвитку та специфіку виховання смисложиттєвих цінностей підлітків, де головний пріоритет надається реалізації сутнісних сил дитини та протистоїть ставленню до неї як до засобу, а також технократизму, уніфікації та нівелюванню її особистості.

За результатами наукового пошуку сформульовано висновки: застосування особистісно орієнтованого підходу до виховання смисложиттєвих цінностей у дітей через емоційно-позитивне ставлення, повагу гідності передбачає зацікавленість і залученість усіх суб'єктів процесу виховання.

Інша наукова розвідка К. Журби висвітлює важливий для науково-практичної спільноти освітянської галузі України досвід виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи у Сполучених Штатах Америки (США) [17].

У публікації основну увагу приділено аналізу освітянського досвіду США на засадах гуманістичної етики на протипагу автократичним і технократичним концепціям (J Krishnamurti), у контексті морального виховання та Character education (H. Brimi, T. Dowd, M. Josephson, V. Peter, G. Fouts), глобального розуміння смислу життя і проблем сучасних тінейджерів (R. Paloutzian і C. Park), відхилень й деформацій у смисложиттєвій сфері (J. Kristo, T. Lickona), етичного виховання та формування у дітей етичної обізнаності, етичного й критичного мислення (R. DeHaan, L. Elder, K. Narayan, R. Paul, R. Sternberg) [17].

Вчена зазначає, що більшість діючих програм з виховання смисложиттєвих цінностей школярів у США («Life promotion», «Togethertolive», «Laws of Life essay program», «Ethics inactionsaward», «Youth Ethicsin Service (YES)», «Reasoning with Ethics», «Life Planning Education») ґрунтуються на положеннях Аспенської Декларації, «Model Standards for Academic, Social, Emotional and Character Development» та спрямовані на розвиток смисложиттєвої сфери школярів, їх здатності ставити перед собою мету та досягати її моральними засобами [17].

Обстоюється позиція, що досвід США засвідчує серйозне ставлення до зазначеної проблеми з боку держави і громадських організацій, в яких

передбачено створення умов для дітей підліткового та юнацького віку з метою допомоги у розумінні себе, сутнісних сил, смислу життя через участь у різних програмах та формування необхідних життєвих компетенцій і навичок осмислення власного життя, позитивної мотивації до самоздійснення, розуміння своїх моральних потреб, прийняття зважених рішень та вибору засобів для реалізації свого покликання, життєвої програми. Участь учнів різних вікових груп у здоров'язберігаючих, соціальних, виховних (моральних, етичних, корекційних), професійно спрямованих програмах передбачає активну позицію освітянина.

Дослідниця вважає, що основний акцент робиться на критичному мисленні учнів, узгодженості їхніх здібностей, задатків і потреб, здатності протистояти тиску, долати труднощі та залишатися собою за будь-яких обставин. Багаторічний досвід США з впровадження освітніх програм дає змогу формувати не лише знання й уявлення в учнівства про смисл життя й цінності, а й необхідні компетентності, уміння і навички для подальшої життєдіяльності. Окреслені програми є перспективними в Україні за умови їх модифікації та адаптації до українських реалій.

Таким чином, педагогічний досвід США у вихованні смисложиттєвих цінностей в учнів основної та старшої школи є суттєвим внеском у світову освітню практику.

Різноманітні теми досліджуваної проблеми є предметом інших публікацій К. Журби, зокрема: «Понятійний апарат виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної та старшої школи» [19], «Діагностика вихованості смисложиттєвих цінностей учнів основної та старшої школи» [16], «Сучасні програми та концепції, орієнтовані на виховання смисложиттєвих цінностей» [20], «Теоретико-методичні засади виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи» [21].

Висвітленню шляхів та ролі духовності виховання в українській освіті в процесі її розвитку присвячено статтю В. Хайруліної «Відродження духовної місії української освіти» [29].

Авторкою схарактеризовано етапи розвитку духовності виховання, висвітлено особливості духовної ролі виховання на визначених етапах, запропоновано низку засобів зі зміни ціннісних орієнтацій дитини в сучасному закладі освіти. У дослідженні також на прикладі освітнього процесу Українського колежу ім. В. О. Сухомлинського сформульовано зміст поняття Школи духовного розвитку та добротворення, показано процес розгортання її діяльності, форми реалізації у шкільній практиці.

Розглядаючи проблему в широкому контексті, вчена акцентує увагу на досвіді й використанні елементів християнської культури у вивченні рідної мови.

Дослідницею обстоюється позиція, за якою робота освітянина з перших днів освітньої діяльності в школі має здійснюватиметься з усвідомленням того, що дитина яку навчаємо – дитя Боже, окрім того, педагог має вчити дитину міркувати й відповідати за свій вибір у практичній діяльності, розвивати природні здібності та здатності дитини, безперечно з опорою на дитячий досвід на кожній її життєвій сходинці.

Аналізу результатів теоретичного та емпіричного дослідження з вивчення особливостей і сформованості кар'єрних й ціннісних орієнтацій учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти присвячено статтю Д. Закатнова [22].

Автор публікації акцентує увагу на тому, що в реалізації завдань дослідження використано комплекс психолого-педагогічних методів.

Зазначено, що констатувальний зріз здійснювався у закладах професійної (професійно-технічної) освіти Вінницької, Волинської та Хмельницької областей, в анкетуванні брали участь понад 1600 учнів, які навчалися на I–III курсах закладів професійної (професійно-технічної) освіти.

На основі аналізу емпіричних даних дослідження виявлено особливості формування ціннісних і кар'єрних орієнтацій учнівської молоді на етапі набуття професійної підготовки. Встановлено, що ціннісні та кар'єрні орієнтації не є стабільними й модифікуються залежно від року навчання, що можна пояснити нормативною кризою професійного навчання. Науковцем з'ясовано, що кар'єрні орієнтації учнів в основному збігаються з обраною професією, при цьому понад половину респондентів планують реалізовувати горизонтальну кар'єру, а майже чверть опитаних зорієнтовано на реалізацію вертикальної кар'єри, що передбачає здобуття фахової передвищої або вищої освіти. Ціннісні очікування цих учнів пов'язані зі змістом майбутньої фахової діяльності і характеризуються сформованими професійними ціннісними орієнтаціями, що відповідають майбутній фаховій діяльності.

За результатами дослідження автор сформулював висновки: кар'єрні та ціннісні орієнтації учнів ЗП(ПТ)О є динамічним особистісним утворенням і певною мірою залежать від року їх навчання; на другому році освітнього процесу спостерігається модифікація кар'єрних і ціннісних орієнтацій, що пояснюється нормативною кризою професійного навчання та обумовлюється зміною соціально-економічних умов життєдіяльності учнівської молоді [22].

Аналізу результатів теоретичного та емпіричного дослідження проблеми формування цінності життя у підлітків присвячено статтю В. Шахрай [33].

У дослідженні акцентовано увагу на теоретичному і практичному значенні вивчення проблеми формування цінності життя у підлітків у зв'язку із зростанням загроз для фізичного і духовного розвитку особистості. Схарактеризовано методи дослідження анкетування, написання підлітками творчих робіт, розв'язання ними життєвих ситуацій, спостереження за поведінкою дітей, метод незакінчених речень, експертна оцінка сформованості цінності життя у підлітків педагогами та батьками. Наведено у вигляді таблиць дані щодо осмислення підлітками різних сторін власного життя, зокрема у взаємодії з іншими (батьками, ровесниками, соціумом). Дослідницею визначено рівні сформованості цінності життя у підлітків: високий (духовно-творчий), достатній (безпеково-благополучний), недостатній (неусвідомлювано-ситуативний). Здійснено порівняльний аналіз здобутих результатів з науковими доробками, що стосуються певних аспектів сформованості у підлітків цінності життя.

Доведено, що зазначене дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

На основі здійсненого теоретико-емпіричного дослідження встановлено, що для багатьох підлітків характерним є занижене усвідомлення відповідальності за власне життя та інших людей, важливості наповнення життя творчими заняттями, пошуком сенсу життя, розбудови життя на засадах духовності, віри, оптимізму. З огляду на це постає потреба у розробленні методичних рекомендацій з метою організації системної роботи зі школярами та співпраці з їхніми батьками із використанням сучасних ефективних форм і методів виховання [33].

В іншій науковій праці В. Шахрай «Удосконалення взаємодії школи і сім'ї як педагогічна умова формування у підлітків цінності життя» [34] розглянуто питання удосконалення взаємодії школи і сім'ї в контексті формування у підлітків цінності життя.

Авторкою публікації проаналізовано низку наукових праць, присвячених формуванню у школярів цінності життя, особливостей сучасного сімейного виховання та сутності, способів взаємодії школи і сім'ї. Науковцем з'ясовано стан готовності сім'ї до формування цінності життя у підлітків та рівня співпраці батьків і вчителів у цьому процесі. Обґрунтовано необхідність удосконалення взаємодії школи і сім'ї як системи педагогічної діяльності, що ґрунтується на партнерстві й взаємовідповідальності. У дослідженні використано такі методи: анкетування батьків, спостереження за взаєминами батьків і дітей, експертна оцінка педагогами рівня взаємодії з батьками, узагальнення, систематизація, ранжування здобутих емпіричних даних, аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблем сімейного виховання, взаємодії школи і сім'ї.

За результатами емпіричного дослідження виявлено, що виховання в сім'ї, зокрема щодо формування у підлітків цінності життя, має певні недоліки: несистемність виховних впливів; недостатня увага батьків до духовно-культурної сторони життя підлітків; брак психолого-педагогічних знань і вмінь щодо формування у дітей цінності життя. З'ясовано, що рівень співпраці школи і сім'ї є невисоким, неналежною є взаємовідповідальність батьків і педагогів. Вчена обґрунтовує необхідність удосконалення взаємодії школи і сім'ї на засадах взаємовідповідальності і партнерства, що охоплює три структурні компоненти: збагачення форм і методів роботи школи із батьками; сприяння педагогів у підвищенні загальної та педагогічної культури сім'ї; стимулювання активності батьків, зокрема, залучення батьків до забезпечення повноцінної життєдіяльності дітей, школи і класу. Підтверджено, що взаємодія школи і сім'ї має будуватися на ґрунті толерантності, активного залучення батьків і дітей у життя школи, функціонування закладу освіти як відкритого середовища для батьків і дітей [34].

Питанням важливості формування в людини сучасного суспільства цінності життя, аналізу наукових ідей про цінність життя людини, ролі ціннісно-диспозиційного складника у становленні соціальної компетентності особистості присвячено інші праці дослідниці [30; 31; 32].

Отже, аналіз наукової літератури з проблеми виховання життєво важливих цінностей зростаючої особистості свідчить про її багатоаспектність. На нашу думку, кожен із запропонованих поглядів і підходів важливо взяти до уваги й за необхідності обрати те дієве, завдяки чому при впровадженні методик (методів,

технологій) виховання духовно-моральних цінностей у дітей та учнівської молоді в умовах сьогодення можна досягти ефективних результатів як поступального процесу усвідомленого оволодіння гуманістичними цінностями та постійно вдосконалюваного протягом життя індивідуального досвіду морально цінного ставлення до світу, до себе та оточення.

Список використаних джерел

1. **Бех І. Д.** Духовна міць вчинку особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Н.-д. ін-т духов. розвитку людини, каф. «ЮНЕСКО» «Духовно-культурні цінності виховання та освіти». Северодонецьк, 2018. Вип. 2. С. 24–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2018_2_6 (дата звернення: 27.08.2021).
2. **Бех І.** Духовна особистість у контексті освітніх викликів. *Рідна шк.* 2019. № 1. С. 3–7.
3. **Бех І.** Духовне становлення особистості: сучасні виховні реалії. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2019. Вип. 23 (1). С. 4–15. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2019_23\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2019_23(1)_3) (дата звернення: 26.08.2021).
4. **Бех І.** Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі. *Директор шк., ліцею, гімназії.* 2017. № 1–2. С. 12–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dslg_2017_1-2_4 (дата звернення: 25.08.2021).
5. **Бех І. Д.** Життя особистості у смислоціннісному поступі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Н.-д. ін-т духов. розвитку людини, каф. «ЮНЕСКО» «Духовно-культурні цінності виховання та освіти». Северодонецьк, 2020. Вип. 3. С. 44–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2020_3_6 (дата звернення: 28.08.2021).
6. **Бех І.** Зростаюча особистість у просторі духовності. *Рідна шк.* 2017. № 9–10. С. 25–33.
7. **Бех І.** Зростаюча особистість як суб'єкт духовних цінностей. *Гірська шк. Українських Карпат.* 2018. № 18. С. 5–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gsuk_2018_18_3 (дата звернення: 27.08.2021).
8. **Бех І. Д.** Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 6–20. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21(1)_3) (дата звернення: 25.08.2021).
9. **Бех І. Д.** Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Горизонт духовності виховання* : колективна монографія = The Horizon of Spirituality of Education : collective monograph / уклад. й підгот.: Йонас Кевішас, Олена Отич ; НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». Вільнюс : Zuvedra, 2019. С. 39–54. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719526/1/Gorizont2.pdf> (дата звернення: 10.08.2021).
10. **Бех І.** Особистість на виховній шкалі духовності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т

- пробл. виховання НАПН України. Київ, 2020. Вип. 24. С. 49–70. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2020_24\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2020_24(1)_6) (дата звернення: 27.08.2021).
11. **Бех І. Д.** Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : Букрек, 2018. 296 с.
 12. **Бех І.** Особистість у духовно стверджувальному дискурсі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2018. Вип. 22. С. 5–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2018_22_3 (дата звернення: 20.08.2021).
 13. **Бех І. Д.** Соціальне виховання: від витоків до сучасного контексту. *Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 1: Соціальна робота. Соціальна педагогіка* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. Вип. 24 (1). С. 3–8. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2018_24\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2018_24(1)_3) (дата звернення: 20.09.2021).
 14. **Дічек Н.** Психолого-педагогічні моделі особистісно зорієнтованого виховання (період незалежності України). *Пед. освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2019. Т. 1. № 26. С. 70–77. URL: <http://pedosv.kpnu.edu.ua/article/view/167253> (дата звернення: 04.09.2021).
 15. **Журба К. О.** Активні та інтерактивні форми і методи виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи у позакласній діяльності. *Інноватика у вихованні* : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. Рівне, 2017. Вип. 6. С. 90–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2017_6_13 (дата звернення: 01.09.2021).
 16. **Журба К.** Діагностика вихованості смисложиттєвих цінностей учнів основної та старшої школи. *Нова пед. думка*. 2017. № 1. С. 89–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2017_1_25 (дата звернення: 02.09.2021).
 17. **Журба К. О.** Досвід виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи в США. *Укр. пед. журн.* 2017. № 3. С. 70–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_3_9 (дата звернення: 02.09.2021).
 18. **Журба К., Шкільна І.** Особистісно орієнтований підхід до виховання смисложиттєвих цінностей у дітей підліткового віку. *Наук. вісн. Мелітопол. держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогіка* : зб. наук. пр. / Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Мелітополь, 2020. № 2. С. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdpu_2020_2_10 (дата звернення: 03.09.2021).
 19. **Журба К.** Понятійний апарат виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної та старшої школи. *Гірська шк. Українських Карпат*. 2017. № 17. С. 18–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gasuk_2017_17_9 (дата звернення: 04.09.2021).
 20. **Журба К. О.** Сучасні програми та концепції, орієнтовані на виховання смисложиттєвих цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2017. Вип. 21 (1). С. 214–226. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21(1)_20) (дата звернення: 01.09.2021).

21. **Журба К. О.** Теоретико-методичні засади виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2019. 40 с.
22. **Закатнов Д.** Кар'єрні та професійні ціннісні орієнтації учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2020. Вип. 24 (1). С. 155–170. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2020_24\(1\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2020_24(1)_12) (дата звернення: 01.09.2021).
23. **Кремень В. Г.** Духовність і цінності буття людини. *Горизонт духовності виховання* : колективна монографія = The Horizon of Spirituality of Education : collective monograph / уклад. й підгот.: Йонас Кевішас, Олена Отич ; НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». Вільнюс : Zuvedra, 2019. С. 9–11. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719526/1/Gorizont2.pdf> (дата звернення: 05.09.2021).
24. **Помиткін Е. О.** Духовний розвиток особистості як пріоритетне завдання освіти ХХІ століття. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Н.-д. ін-т духов. розвитку людини, каф. «ЮНЕСКО» «Духовно-культурні цінності виховання та освіти». Северодонецьк, 2017. Вип. 3. С. 180–187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2017_3_19 (дата звернення: 05.09.2021).
25. **Помиткін Е. О.** Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2005. 280 с.
26. **Помиткін Е. О., Помиткіна Л. В.** Психолого-педагогічний супровід духовно-культурного виховання особистості у ХХІ столітті. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Н.-д. ін-т духов. розвитку людини, каф. «ЮНЕСКО» «Духовно-культурні цінності виховання та освіти». Северодонецьк, 2019. Вип. 2. С. 153–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2019_2_17 (дата звернення: 05.09.2021).
27. **Сухомлинська О. В.** Духовність як надбання особистості: український вимір. *Горизонт духовності виховання* : колективна монографія = The Horizon of Spirituality of Education : collective monograph / уклад. й підгот.: Йонас Кевішас, Олена Отич ; НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». Вільнюс : Zuvedra, 2019. С. 287–299. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719526/1/Gorizont2.pdf> (дата звернення: 05.09.2021).
28. **Сухомлинський В. О.** Духовний світ школяра : вибр. твори. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
29. **Хайруліна В. М.** Відродження духовної місії української освіти. *Горизонт духовності виховання* : колективна монографія = The Horizon of Spirituality of Education : collective monograph / уклад. й підгот.: Йонас Кевішас, Олена Отич ; НАПН України, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». Вільнюс : Zuvedra, 2019. С. 91–107. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719526/1/Gorizont2.pdf> (дата звернення: 05.09.2021).
30. **Шахрай В. М.** Наукові ідеї про цінність життя в контексті їх використання у вихованні підлітків. *Інновац. педагогіка*. 2018. Вип. 4 (2). С. 113–

117. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2018_4\(2\)_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2018_4(2)_28) (дата звернення: 05.09.2021).

31. **Шахрай В. М.** Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. *Народна освіта : електрон. наук. фах. вид.* 2017. Вип. 3 (33). С. 64–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NarOsv_2017_3_13 (дата звернення: 01.09.2021).

32. **Шахрай В.** Роль ціннісно-диспозиційного складника у становленні соціальної компетентності особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук = Humanities science current issues* : міжвуз. зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка / Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, Рада молодих вчених. Дрогобиц, 2018. Вип. 20 (3). С. 163–168. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2018_20\(3\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2018_20(3)_33) (дата звернення: 01.09.2021).

33. **Шахрай В.** Стан сформованості цінності життя у підлітків: аналіз результатів дослідження. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2018. Вип. 22. С. 284–294. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2018_22_27 (дата звернення: 02.09.2021).

34. **Шахрай В. М.** Удосконалення взаємодії школи і сім'ї як педагогічна умова формування у підлітків цінності життя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2019. № 23. кн. 2. С. 195–209.